

Хат еттим Әбиүбәкиржан шырағым,
Туғысқан түбимиз бир шамшырағым,
Бир күн, бес жыл болды жазып едим,

Хабары быйыл болды хәм, шырағым,
Сөзинде ашшы да бар, душшы да бар.
Аударып бизиң елдин бөркин көркин,
Азырақ атпасаң да шанышкыладың.

Болады бизиң халықтың үлкен бөрки,
Болады жауырынлы толық көрки,
Кийеди жаз, ыссыда көйлеңке ушын.

Қыс күни киймесе де барды ерки.

Мығражда пайғамбарым нуры түскен,
Мәканым ол Хорезм жердің көрки. -[6:196]

Құлымбет шайырдың Әбиүбәкир кердериге жазған
жууабында еки халықтың тарихый шығысында
туғысқан халықлар екенлиги сөз етилген:

Қазақ пенен Қарақалпақ атасы бир,
Алты алаш, түркмен, қалпақ, қазақ, өзбек.

Алтау деп қырғыз естек айттым гөзлеп,
...Биликти кітаптардан таптым ізлеп.

Ким болса моңғал журты, қалмақ содан,
Мағанасын ушбуу сөзиң сорсаң бизден.

Бәршесин түуел айтқан шежире жоқ. [7:285]

Құлымбет шайыр Жети ықлым хақында сол ўақыт-
тағы диний билим хәм илимлердин түсиниги бойынша
жууап берген:

Жети ықлым жердің жүзи жети бөлим,
Айтайын билгенимди бул есаптын:

Төрт бөлим: үшеуі суу бири курғақ,
Қара жер суу үстінде турған зырлап,

Екинши - Қуддыс пенен Шам болады,
Үшинши - Бағдад, Фируз, Хинд болады.

Төртинши - Қырым, Рум деген шәхәр,
Ноғайлы түрли-түрли ел болады.

Бесинши – Шинма Шын хәм Қытай халқы,

Адамның ойы жетпей таң болады.

Алтыншы - Мәскеу менен Едил журты,

Шәхәрлери соныңдай мол болады.

Әдебиетлар

1. Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айтыс. -Нөкис: "Қарақалпақстан", 1989.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. -Нөкис: "Қарақалпақстан", 1988.
3. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттануы атамаларының сөзлиги. -Нөкис: "Қарақалпақстан", 1994.
4. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. III том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974. 171-172-б.
5. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиетлери хәм раўажланыу тарихы. -Нөкис: "Билим", 2004.
6. Қарақалпақ фолькоры. Көп томлық. XII том. Айтыс. 11 кітап. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983. 196-197-б.
7. Пахратдинов Ә., Өтемуратова Х. XIX әсирдің ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарихы. -Нөкис: "Билим", 1995.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақалада қарақалпақ шоирлари ва қозоқ ақинлари айтышлари текстологияси қиёсий таҳлил қилинған. Құлымбет шоирнинг Абубакир Кердерига ёзған мактубининг матнлари ўрганилған. Айтышдағы матнлар ҳар хил адабиётларда турлича вариант билан берилиши илмий асослаб талқин қилинған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается сравнительный анализ текстологии высказываний каракалпакских поэтов и казахских поэтов. Изучены тексты письма поэта Кулиμβета о Абубакире Кердери. Научно объяснено, что тексты представлены в разных вариантах в разных текстах.

SUMMARY

This article provides a comparative analysis of the testology of sayings of Karakalpak poets and Kazakh poets. The texts of the poet Kulimbet's letter to Abubakir Kerderi have been studied. It is scientifically explained that the texts are presented in different variants in different texts.

ЎЗБЕК МАРОСИМ ФОЛЬКЛОРИДА ТУХУМ БИЛАН БОҒЛИҚ МАГИК ҚАРАШЛАР

Л.А.Худайкулова – филология фанлари номзоди
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Таянч сўзлар: анъана, маросим, тухум, тимсол, хомиладор, мифик тасаввурлар.

Ключевые слова: традиция, обряд, яйцо, символ, беременная, мифологические представления.

Key words: tradition, rite, egg, symbol, pregnant, mythological representations.

Маълумки, тухум – Ўрта Осиё халқларининг маросим фольклорида серпуштлик, серфарзандлик ва ҳосилдорлик ғоялари билан боғлиқ тимсолий ашё сифатида тасаввур қилинади.

Сурхон воҳаси аҳолиси маросим фольклорининг жанрлар таркиби умумўзбек фольклори анъаналари билан муштарак жиҳатларга эга бўлса-да, аммо ана шу

Жетинши - Чаржаў, Бухар, Хорезмлик.

Сораған жети ықлымың сол болады. [4:174-175]

Әбиүбәкир Құлымбет шайырдың хатында берген жууабында диний уғымлар менен илимий мағлыұматларды байланыстырып, дәлиллеп береді:

... Дүньяны топан суу қаплағанда,

Хәм Самлар кеме минип шыққан демлеп,

Нухтың Кинған уғлы тилиң алмай,

Қаламан деп тауға шығып өлген меңлеп,

Көп қәуим сол Кинғанның нәсيلي екен,

... Айтыпсаң жети ықлымның терисин жон деп.

Жети ықлым, Шәхәр, дәрәя мен айтайын.

Қулеке зейинің жетсе қара аңлап,

Өўели - Бабыл менен Ғажжам шәхәри.

Екинши - Индистанда ылғый саңлақ,

Үшинши - хийжаз, Йемен, Мекке болды.

Бир шети бул ықлымның Қафта болды,

Төртинши - Африка хәм Андалис.

О, Дияр, Мысыр шети тахта болды.

Бесинши атыз шәхәр Шам менен Рум,

Шәхәр аз жаратылған буннан бурын,

Алтыншы Түрк пенен Сахалиба.

...Жетинши Шан и Идилде ол Булғары,

Ақыры буны билмек уллы билим,

...Уллы Мухат пенен океаны. . [7:286]

Жуумақластырып айтқанымызда, Құлымбет шайыр менен Әбиүбәкирдің айтысларын көріп шыққанымызда хәр-қыйлы баспаларда жарық көрген текстлерде жиберілген қәте-кемшиликлер дәуірлердин өзгериуі менен ушырасатуғын нызамлы қубылыс екенлигин, бул кемшиликлер айтыстың қунын түсирмейтуғынлығын айтып өтиуіміз орынлы. Бул айтысларды алдағы ўақытлары баспадан шығарғанда текстологиялық жұмыс ислеп, текстлердің қайта редакторланып жәриялануына итибар берилиуі зәрүр. Бул еки халықтың белгили шайырларының айтыслары арқалы ең жақсы пазыйлетлерди жаслардың санасына Уатанын сүйетуғын турақлылыққа, бир сөзлиликке үйретиуіге ерисемиз.

жараёнлар натижасида юзага келган бадий матнларнинг бошқа жойларда учрамаслиги ёки муайян даражада фаркланиб туриши билан характерланади.

Сурхон воҳасида оилавий-маиший маросимлар тизимидаги бола туғилиши билан боғлиқ удумлар мавжуд бўлиб, «аёлнинг дарди чўзилганда ўзи ёки яқин киши битта тухумни тегиримоннинг дўлига ташлаши лозим бўлган. Тўлғоқ тутганда аёлга иссиқ ширин чой берилган. Баъзи жойларда эса аёл тик турган ҳолатда қўйлагининг ёқасидан тухумни пастга ташлаганлар, гўё тухумнинг чакилиши билан боланинг туғилиши ҳам тезлашади деб ўйлашган. Она қорнидаги болани тухум билан боғлиқ ҳолда тасаввур қилиш каби афсунгарлик қарашлар яхудийларда ҳам мавжуд бўлиб, фарқи шундаки, уларда аёлнинг эри томга чиқиб, тарновдан тухум ташлайдилар» [1:49].

Аёл туғаётганда қийналмаслиги учун улоқ сўйиб худойи қилишни ният қилиб қўйишган ва у эсон-омон кўзи ёриб, чақалоқли бўлгандан сўнг ўша жонликни сўйиб, худойини ўтказишган. Агар ҳомиладор аёл туғруқ пайтида қаттиқ қийналиб қолса, туғриқ осон, енгил бўлсин деб дарҳол қайнотасига қўйлак, тўн, кўрпа, кўрпача ва кийим ҳадя этишган. Бу удум «ўт ўчоқ» деб аталган. Шунингдек, эрининг қариндошларига ҳам бир сидрадан сарпо бериб, уларнинг ҳам розилиги олинган. Халқ қарашларига кўра, шундай қилинса, ҳомиладор аёлни «чилтанлар тутмас» ва у осонгина туғар эмиш.

Худди шу одат Самарқанд ва Жиззах вилоятида ҳам мавжудлиги қайд қилинган. Муҳаммад Исо Эрناзар ўғли томонидан 1926-1927 йилларда тўпланган этнографик материалларнинг гувоҳлик беришича, ҳомиладор аёл туғруқ пайтида қийналиб қолса, мушқули осон бўлсин учун эрининг отасига бирор нарсани «ўт-ўчоқ» деб ҳадя этган. Агар отаси бўлмаса, онаси, укаси, синглиси ёки уларнинг боласи «ўт-ўчоқ» бўлади. «Боланинг боши тошдан бўлсин», – деб чақалоқ туғилган жойга игна ҳам кўмадилар [2:183].

Воҳанинг Сарисё туманида эса аёл туғаётганда қийналса, мулла чакириб аёлнинг елкалари қоқтирилган. Аёлнинг эри эса бир товукни туғаётган хотинига атаган ва уни этаклари билан қоқиб, қушнот момага берган. Бундан ташқари, туғаётган аёл осон кўзи ёрисин учун қўйнинг калласини ҳам атаб қўйишган. Қушнот Момо Ҳавога атаб учта чироқ ёққан. Чироқ ёқиш учун тоза қамишдан бир қарич узунликда чўп синдириб олиб, унинг учига пахта ўрашган ҳамда сарисё ёки зигир ёғига ботириб ёқишган. Қушнот мома чироқ ёнаётганда қуйидаги айтимни айтиб турган:

*Айланаён, Момо Ҳаво,
Янглишмоқ мандан,
Ёрқин қилмоқ сиздан.
Ёдга олмоқ мандан,
Ёрлақаш сиздан.
Момо Ҳавом қўллаб-қўлтиқлаб юрсин.
Мен бирмуштираб бўлсам,
Қўлим ҳеч қаерга етмаса,
Мен сизга сизиндим.
Кучим етса айтган-бойлаган*

Худойиларимни ўтказиб берай! – деб Момо Ҳавога сиғинади [2:183-185]. Шундан кейин каллани қайнатиб, қарияларга едирганлар.

Бу айтим матнида бадий-эстетик нуқтаи назардан оҳангдорликни юзага чиқариб, мурожаат қилинаётган шахснинг диққатини тасвирланаётган воқеа-ҳодиса ёки ҳолатга қаратиш мақсадида «янглишмоқ», «ёрқин қилмоқ», «ёдга олмоқ», «ёрлақамок» каби сўзлардан ўринли фойдаланилган.

Юқорида таъкидланган ирим-сиримлардан кейин фарзандни дунёга келтириш учун доя мома калима қайтариб, момоларга сиғинган. Доя мома аёлни

туғдираётганда исирик тутатган ва қуйидаги айтимни ижро этган:

*Ҳазориспанд ҳазори,
Қилдим худога зори.
Ҳазориспанд сенмисан,
Қуймуртларга еммисан.
Эми думи шул бўлсин,
Ҳаромдан ҳам, ҳалолдан ҳам,
Ўтгандан ҳам, кетгандан ҳам,
Ўзинг сақла.. [2:32].*

Сурхон заминида узоқ асрлар давомида пайдо бўлган ва шаклланган бундай поэтик матнларда халқ шеърятига хос бадий санъатларга тегишли хусусиятлар у ёки бу кўринишда ўз аксини топган. Келтирилган айтимда ҳам доя момонини бевосита исирикка мурожаат қилиши *апострофа* деб номланган услубий воситани юзага чиқарган. Унга кўра, жонсиз нарса ва ҳодисага худи жонлидай мурожаат қилинади.

Шундан кейин «ёв-ёв келди» деб, секингина аёлнинг елкасига уриб, «бало-қазолардан ўзинг сақла» деган. О.А.Сухареванинг ёзишича, Самарқанд атрофидаги қишлоқларда туғруқ пайтида аёл қийналиб қолса, ташқаридан биров ҳовлига бир пой қалишни отиб юборган. Момолардан бири қалишни олиб ичкарига кирган ва «Ел кўчди, ёв келди!» – деб қалишнинг ўқчаси билан туғаётган аёлнинг елкасига уч марта уриб қўйган. Сўнгра ўша қалишни эшикдан ташқарига отиб юборганлар [3:122]. Худди шу айтим Сурхон воҳасида ҳам қайд қилинган. Денов туманининг Холчаён қишлоғида яшовчи жуз ва дўрмон уруғларида доя мома тўлғоқ туғаётган хотиннинг туғишини тезлатиш мақсадида қалиш билан бир останага, бир аёлнинг орқасига уриб, «Эл келди – жов қоч!» – деган сўзларни уч марта қайтариш ирими бажарган. Барлосларда бу ирим суфра ёрдамида амалга оширилган. Бунда «эл» деб болани, «жов», яъни «ёв» деб эса инсу жинсларни назарда тутишган» [1:50].

Ҳомиладор аёл туғаётган хонада сув солинган идиш бўлса, уни ташқарига чиқариб қўйишган, чунки қудук ёки ариқдан сув олинганда унга жин-ажиналар, қора момолар эргашиб келган бўлса, аёлга зиён етказиши мумкин, деб ўйлашган. Шунинг учун доя момолар «Эй худо! Оллою таоло, ўзинг мадад бергин, Тувгич моможон, Сариқ моможон, Очил моможон, Ёзил моможон, ўзингиз қўлланг. Хўжаи Хидир, пайғамбарлар, тахти Сулаймон отажон, ҳазрати Довуд пирим қўлласин», деб илтижо қилишган [4:1-2]. 1940 йилда туғилган қумқўрғонлик Бўрихол Худойкуловдан ёзиб олинган дала материалларига [2:50-52] кўра, туғриқдан олдин Сариқ мома, Қора мома, Титти мома, Очил мома, Гулсун мома, Ёзил мома ва Тувгич момоларга сиғиниш одати бўлган. Назаримизда, халқ орасида иккиқат аёлларнинг асотирий ҳомийси сифатида тасаввур қилинган ана шу «етти мома» ҳақидаги қадимги инончлар унутилиб кетган. Ҳозирги кунда «етти мома»дан фақат биттаси – Тувгич момонинг мифологик табиати ва функциясига доир айрим қарашларгина қадимги культ мифларининг реликтлари сифатида сақланиб қолган, холос. Демак, «ўзбек мифологиясида доя кампирларнинг ҳомийси, пири сифатида эътироф этилган «етти мома» образи мавжуд бўлган. Генетик илдишларига кўра матриархат даврига оид этнокодий қарашлар асосида келиб чиққан бу образда серфарзандлик ғояси акс этган бўлиб, «муқаддас она» ҳақидаги мифик тасаввурларни ҳам ўзида мужассамлаштирган» [5:66].

Халқ қарашларида Сулаймон пайғамбар культига топиниш анъанаси устуворлик қилиши бежиз эмас. Бу ўзбек фольклорининг анъанавий хусусиятларидан бири бўлиб, сўз магиясига алоқадор афсун-авраш жанрида ҳам Сулаймон образи иштирок этади. Чунки «Сулаймон ҳазрати Довуд пайғамбарнинг ўғли бўлиб, отаси

каби пайгамбар ва подшоҳ бўлган, инс-жинслар, дев ва парилар, вахший ҳайвонлар ва қушлар, илон ва хашаротлар, шамот ва сув ҳам унинг амрига тобе бўлган» [6:52]. Шунинг учун ҳам сурхондарёликларда ҳомиладор аёлни сув париларми ва сувда бўладиган бошқа зиёнлардан саклаш мақсадида ўтказиладиган ритуал маросимларда Сулаймон культига қуйидаги кўринишда мурожаат қилинган:

*Тоқ Сулаймон бобо,
Тахтингиздан айланай.
Сувда орган Сулаймон бобожоним,
Сувингиздан айланай.
Тоқа кунда, тоқа ойда,
Ҳазил-хузул қилмангизлар,
Залал-забит қилмангизлар.
Айланайин тоқ Сулаймон бобожоним,
Тахтингиздан айланайин.
Сувда орган Сулаймон бобожоним,
Шарқираган сувингиз бор,
Турқираган тувингиз бор.
Ҳазрати тоқ Сулаймон бобожоним,
Сиздан мадам тилайман.
Пирпираган тутунингиздан,
Шарқираган сувингиздан,
Пириллаган шамолнингиздан айланай.
Ўтган бўлса, ўтин қилинг,
Кетган бўлса, кейин қилинг!*

Адабиётлар

1. Ҳамрокулова Б. Сурхондарё вилоятида болалар билан боғлиқ урф-одатлар: Тарих фанлари номз. дисс. – Тошкент, 2003.
2. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№ 9130.
3. Сухарева О.А. Мать и ребенок у таджиков (обряды и представления, связанные с материнством и младенчеством у таджиков г. Самарканда и кишлаков Кусохо, Канибадама и Шахристана) // Сборник - Иран III – М.: 1929.
4. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1833. Ахборотчи: Бўрихон Худойкулова.
5. Жўраев М., Тоҳиров Ў. Остонаси тиллодан. – Тошкент: Мозийдан садо, 2003.
6. Мирзаева С. Ўзбек халқ афсун-дуоларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти. – Тошкент: Истиқлол, 2006.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўзбек маросим фольклорида тухум билан боғлиқ урф-одатлар ва у билан боғлиқ магик қарашлар ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье обсуждается роль яйца в узбекском обрядовом фольклоре и с ними связанные магические взгляды.

SUMMARY

This article discusses the role of the egg in Uzbek ritual folklore and related magical views.

XX ЭСИРДИҢ 60-80 -ЖЫЛЛАРЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЎ ТАРИЙХЫ

А.М.Календерова – киши илимий хызметкер

ӨЗРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер Илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: фольклор, эртақ, жанр, таджикот, мақол ва маталлар.

Ключевые слова: фольклор, сказка, жанр, исследование, пословицы и поговорки.

Key words: folklore, fairy tale, genre, research, proverbs and sayings.

1959-1960-жыллардан баслап қарақалпақ илимпазлар тәрәпинен жыйналған материаллар ҳам сол дәўирде Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил ҳам әдебият институтының бөлимлери тәрәпинен исленген жумсыларының жуўмағы бойынша илимий мақалалар басылып шығып турған. Қарақалпақ фольклоры бөлиминиң бир қатар илимпазлары Қ.Мақсетов, Қ.Мамбетназаров, Н.Камаловлар, Қазақстан илимпазлары А.Курусжанов, Махмудов, Б.Искаковлар менен биргеликте қарақалпақ фольклорының киши жанрларынан нақыл ҳам мақалларды жыйнайды. Көпшилик жыйналған материалларын сол экспедиция ағзалары қарақалпақ халқының дәретіўшилигинен нақыл ҳам мақалларды өз алдына итибарға алады. Мақалада Қ.Мамбетназаров ертеқшилердиң репертуарында сюжет қурылысы шеберлиги бойынша өзиниң күшли көркемлигин ашып берген. Ертеқшиниң ертекти атқарыў шеберлигиниң айтып беріўинде «Бар екен де, жоқ екен» деген сөзлер менен басланатуғынлығын атап өтеди.

Соның менен бир қатарда, «Қарақалпақ ертеқклерин жыйнаў ҳам оларды басып шығарыў жағдайлары» атамасында Қ.Мамбетназаровтың илимий мақаласы

басылып шығады. Бул мақалада автор қарақалпақ ертеқклерин өз алдына жыйналыў изертлениў тарийхынан сюжетлик мазмуны, идеясы халықтың жақсы турмыс кешириўи жөниндеги тилеклери менен ушласқанлығы ҳақында, ал 1960-61-жыллары изертлеу жумсылары айланысқа түсе басланғанлығын айтып өтеди. Мақалада автор архив материалларынан утымлы пайдаланып биринши әлипбеси С.Мажитовтың «Әлипбе», «Оқыў китабы», «Егеделер саўаты» китабында отызға жақын халық ертеқклерин менен легендалары жарияланады деген фактли мағлыўматты ашып береді [1]. Автор ертеқ жанрын изертлеу мақсетинде барлық түрдеги ертеқклерди жыйнап баспаға таярлаған ҳам солардың ишинен балаларға арналғанларын айырып алмағаны менен өзөзинен келешекте үлкен илимий айланысқа түсетуғынлығы мақалада белгили пикирге ийе болған. Мысал ретинде: «Түйе, жолбарыс, қасқыр, түлки, сағал, ешек», «Мухтар көсе менен Духтар көсе», «Тийин», «Хожа Насреддин сөзинен».

Соның менен, «Жумбақлардың гейпара тарийхы байланыслары мәселесине» атлы А.Алымовтың мақаласы бастырылып шығады. А.Алымов мақаласында жум-